ڊاڪٽر فياض لطيف

اردو دوهي جي ارتقا

EVALUATION OF URDU DOHA

ABSTRACT

Word 'Doha' is taken from Sanskrit language's word 'Dogdha or Dodhaka' which are couplet forms in Sanskrit Language. 'Doha' is a two lined couplet composed in Mātrika metre. This genre of poetry has a very polite inner expression in a very short and concise form. In this Paper I have carried out a research study on Evaluation of Urdu Doha and have traced out essential elements involved in its Evaluation.

اصل ۾ دوهو لفظ هندي ٻوليءَ جي لفظ دوها مان ورتل آهي. دوهي لفظ جو ڇيد ڪبو ته، اُهو ٿيندو: دو = ٻه، + ها = ڀڃاڙي يعني ٻن ڀڃاڙين يا مصرعن وارو شعر. دوهي جون ٻئي سِٽون غزل جي مطلع وانگر هم قافيه هونديون آهن، ”جن مان هر هڪ ۾ ٻه پد يا چرن ٿين ٿا. پهرين يا ٽين پد کي وِشم (طاق) چيو ويندو آهي، جنهن ۾ تيرنهن ماترائون هونديون آهن. ٻي ۽ چوٿين پد کي سَمَ (جفت) چيو ويندو آهي، جنهن ۾ يارنهن ماترائون هونديون آهن“(1). ماترڪ ڇند جي حساب سان دوهو (13 + 11 = 24) ماترائن تي لکيو ويندو آهي، پر دوهي جي مقرر ماترڪ سٽاءَ (13 + 11 = 24) ۾ اضافا ڪري جديد شاعرن اُن کي ڪيترن ئي ماترڪ سٽائن تي سِرجيو آهي.

دوهي کي هندي ۾ شلوڪ به چيو ويندو آهي، جڏهن ته سنڌي، سرائيڪي ۽ اردو ۾ ان لاءِ ’ٻاهه، ڏوهيڙو، دوهڙو ۽ دوها ‘جا لفظ پڻ مستعمل آهن.

ٻن هم وزن مختصر سٽن جي سٽاءَ تي مشتمل دوهي جي صنف، سچ ته پنهنجي وجود ۾ فڪر، فن، محاڪات، حسن ۽ حسيت جي وشال ڪائنات رکي ٿي. دوهو توڙي جو هندي شاعريءَ جي چمن جو گل آهي، پر اهو اردو شاعريءَ ۾ پنهنجو هڪ انفرادي ۽ هُٻاءُ ۽ حُسن کڻي اُسريو ۽ نِسريو آهي. اردو ۾ دوهو، هندي دوهي جي معرفت آيو آهي.

دوهي کي اردو ۾ متعارف ڪرائڻ وارن ۾ امير خسرو ۽ مسعود سلمان جا نالا وڏي اهيمت جا حامل آهن. امير خسرو توڙي جو عروض جو شاعر هو ۽ هن جي دوهن تي پڻ ان جا اثر نمايان نظر اچن ٿا، پر اردو دوهي کي بنياد هُن ئي فراهم ڪيا. ان جي ترقي ۽ ترويج ۾ قتيل شفائي، الطاف پرواز، جميل عظيم آبادي، قدرت نقوي، وحيد قريشي کان وٺي عرش صديقي، صهبا اختر، نگار صهبائي، شبي فاروقي، احمد شريف، جمال پاني پتي، عالم تاب تشنه، تاج سعيد، پرتو روهيله، ڪشور ناهيد ۽ ٻين ڪيترن جديد شاعرن تائين، سرجڻهارن جي هڪ طويل فهرست آهي، جن پنهنجو وڏو ڪردار ادا ڪيو آهي.

”پاڪستاني دوهانگارن ۾ سڀ کان پهريون نالو خواجه دل محمد جو اچي ٿو. هن جي ڪتاب، ’پريت کي ريت ‘(جيڪو پنج سؤ دوهن تي مشتمل آهي) سان پاڪستان ۾ (اردو) دوهي جي روايت جو باقاعدي بنياد پيو، پر دوهي کي (موجوده دؤر ۾) عوامي سطح تائين جنهن شاعر پهچايو، اهو جميل الدين عالي آهي “(2).

جديد دؤر ۾ عالي جي دوهي سان محبت ئي، ان کي اردو جي شعري صنفن ۾ پنهنجي جوڳي جاءِ جوڙڻ جي قابل بڻايو، پر ابتدا ۾ جن شاعرن اردو دوهي کي جنم ۽ جيئدان ڏنو، انهن ۾ خواجه دل محمد (1884ع – 1961ع) جو نالو سرفهرست آهي. خواجه دل جو وڏو ڪارنامو اهو به آهي ته، ”جنهن وقت هندي دوهو شاعري ۾، پنهنجي اصل وقعت وڃائي رهيو هو، ان وقت پنجاب

جو هي ڪهنه مشق شاعر ان کي اردو جي هڪ صنفِ سخن جي حيثيت سان دنيا اڳيان پيش ڪرڻ جي ڪوشش ۾ مصروف هو“(3).

خواجه جي دوهن جي خاص خوبي اسلوب جي سادگي، ٻولي جي نفاست، اظهار جي لطافت ۽ خيال جي گهرائي آهي. هن جو لهجو عوامي، تخيل ۽ تخليقي احساس شاعراڻو آهي، اهو ئي سبب آهي جو ڪيس اردو دوهي جو ’تلسي داس ‘سڏيو ويندو آهي. هُن جي دوهن ۾ اصلاحي ۽ احساساتي نقطن سان گڏوگڏ فڪر ۽ فلسفي جي جيڪا گهري اُپٽار ملي ٿي، اها پڙهندڙ جو نه رڳو ڌيان ڇڪائي ٿي، پر ڪيس ويچارن جي سُندر وادين جو سير ڪرائي، خودشناسي جو انوکو احساس پڻ آچي ٿي.

پيٽ بھرے کب لوبھ کا، اگني اس کو جان،
جون جون ايندھن ڈالیے، نکلے اور زبان.

**

کام، کرودھ اور لوبھ سے، سمرن جس کے صاف،
اُس زاهد بي لاگ کا، کعبه کرے طواف.

هن جي دوهن ۾ شاعراڻي حُسناڪي ۽ تخليقي بي ساختگي به آهي ته، اظهار ۽ پيشڪش جو نرمل ۽ نرالو ڏانءُ به. هو خيال کي پوپٽ جا پَرَ ڏئي، احساس جي آڪاش ۾ اُڏارڻ جا سمورا گُر بخوبي ڄاڻي ٿو، انهيءَ ڪري هن جي دوهن ۾ گلاب جي پنکڙين جهڙي نفاست ۽ نرملتا به آهي، ته بهار جي سُڳنڌ جهڙو وڻندڙ احساس به ملي ٿو. هن جي تخيل ۽ مشاهدي ۾، پرن بنا پرواز جهڙي حسناڪي به آهي ته ٻار جهڙي معصوميت به. سچ ته هن جي دوهن جي سِٽ سِٽ ۾ مور جي رقص جهڙي رنگيني ۽ دلفريبي موجود ملي ٿي.

مستي کي رُت آ گئي، ناچيں پھول اور پات،
شاخين مجھے بُلا رهيں، لمبے کر کر هات.

**

سجني! کيسے نبھ سکے؟ تيرا ميرا سنگ،
تو پھولوں کي باسنا، ميں پھولوں کا رنگ.

**

ناچے بن ميں مورروا، من ميں اُٹھے ترنگ،
سو سو آنکھيں کھول کر، ديکھ خدا کے رنگ.

ساڳي احساس جي حُسناڪي ۽ صوفياڻي فڪر جي سُڳنڌ شيخ اياز جي هيٺئين دوهي ۾ پڻ ملي ٿي.

سمجهايان آهي خدا، توکي پيو مان ڪيئن!
کنپ کنديري جيئن، چو نه ڏسين ٿو مور کي!
(سورج مکيءَ
سانجهه، ص37)

خواجه دل محمد جي ڪيترن دوهن مان شاهه لطيف جي شعري آهنگ، فڪري گهرائي ۽ جمالياتي جذب و مستيءَ جو حُسن ۽ هڳاءُ پڻ محسوس ٿئي ٿو. مثال طور هي دوها:

سيوه جن کا کام هے، راس نه رکھيں پاس،
سوئي ننگي خود رهے، سب کا سيئے لباس.

پاتشاهي نه پاڙيان، سرتيون سُئي ساڻ،
ڏکي ساري جڳ کي، رهي اُگهاڙي پاڻ،
ٻيهر چاپي چاڻ، اِبر جي اوصاف کي.

(شاهه)

**

مرے وهي جو مر مرے، مرن مٹن کا نام،
زنده جن کے کام هيں، زنده رهيں مدام.

مَرڻا اڳي جي مُئا، مَري ٿيا نه مات،
هوندا سي حيات، جيئڻان اڳي جي جيئا.

(شاهه)

نيکي ان کي ريت هے، جن کے نيک اصول،
کانٹے پر بهي دهوپ ميں، چهتري کهولے پهول.

کَمُ! کَمندن کَنيو، هارايو هوڙنِ،
چَکيو نه چوَندنِ، هو جو ساءُ صبر جو.

(شاهه)

**

فاني فاني کيوں کهيں، ناداني سے لوگ،
لافاني سے روح کا، لافاني سنجوگ.

مري جِي ماڻئين، جانب جو جمال،
ٿئين هوند حلال، جي پَندِ اِها ئي پارئين.

(شاهه)

خواجه صاحب جي دوهن ۾، صوفياڻي رمزيت کان علاوه، رومانوي رنگيني ۽ ٻوليءَ جي سلاست ۽ سُندرتا جا ڪيئي موهيندڙ رنگ ملن ٿا، جيڪي سندس دوهي جي انفرادي شناخت آهن.

جميل الدين عالي (جنم 20 جنوري 1925ع) جي جديد اردو دوهي جي حوالي سان وڏي حيثيت ۽ مقبوليت آهي. هو اردو ۾ جديد دوهي جو نه رڳو باني مباني آهي، پر هن ٻن سِٽن جي مختصر صنف ۾ خيالن جو عميق ساگر سمائي، ان کي پنهنجي ديسي روايتن جي روح ۽ ٻولي جي نج نبار حُسناڪي سان اردو ۾ هڪ روايت طور هن ئي متعارف ڪرايو ۽ مقبول بڻايو آهي.

عالي هندي دوهي جي تتبع ڪرڻ بدران صرف ان جو سانچو کڻي، ان ۾ پنهنجي ٻولي، ثقافت، تهذيب، تمدن، ڪلچر ۽ پنهنجن داخلي تجربن ۽ احساسن جو روح سمائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. اهو ئي سبب آهي جو هن جي توسط سان اردو ۾ دوهي جي هڪ انوکي ۽ اَڇوتي روايت جو بنياد پئجي سگهيو آهي. هُن دوهي ۾ هيئت، اسلوب، ٻولي، فڪر ۽ فن جا ڪيئي تجربا ڪري، ان کي منفرد، مختلف ۽ تخليقي بنائڻ جي هر ممڪن ڪوشش ڪئي آهي، جنهن ۾ هو گهڻي حد تائين ڪامياب پڻ ٿيو آهي.

جميل پنهنجن دوهن ۾ فڪر جي وسعت پيدا ڪرڻ کان علاوه انهن ۾ ڪٿي ڪٿي نظم جو تسلسل پڻ پيدا ڪيو آهي. خاص ڪري سندس شعري مجموعي ’لاحاصل ‘۾، مسلسل دوهن جا جهجها مثال ملن ٿا، جن ۾ ترنم جي تازگي ۽ ڪمال تاثر جي حُسناڪي نظر اچي ٿي. شيخ اياز پڻ پنهنجن دوهن ۾ ساڳي نوع جا تجربا ڪري انهن ۾ ڪيئي تخليقي ۽ فني حُسناڪيون پيدا ڪيون آهن.

جميل الدين جي دوهي ۽ هندي دوهي ۾ هڪ بنيادي ۽ وڏو اهم فرق اهو آهي ته، ”هُن هندي دوهي جي ماترائي بحر بدران پنهنجي دوهي لاءِ ’رُڪن ‘کي بنياد بڻائي (جيڪو علم عروض سان نسبت ۽ ويجهڙائي رکي ٿو) هڪ نئين ۽ منفرد بحر (جنهن جو وزن ’فعلن فعلن فعلن فعلن فعلن فعلن فاع ‘ آهي) کي جنم ڏنو آهي، جنهن کي هو هندي دوها چند ۽ ان جي مختلف قسمن کان بلڪل الڳ ڪندي، ’عالي چال ‘جو نالو ڏئي، پنهنجي هڪ شعر ۾ هن ريت بيان ڪيو آهي.

ڪيا ڀرمر ڪيا شربھ پيودھر ڪيا ڪهچپ ڪيا بيال،
اپنا چھند الگ ھے جس کا نام ھے عالي چال”(4).

عالي پنهنجن دوهن بابت اهو پڻ چيو آهي ته:

تم کھو دوھا تم کھو بيت اور تم کھو سرسُي چھند،
نہيں مري من ندي کا طوفاں ناموں کا پابند.

**

نا مجھے سورٹھا کھنا آیا نا دوھا نہ سویا،
اپني ھي موج میں بہتي جائے میري کویتا نیا.

**

سور ،کبیر، بہاري، میرا، رحیمن، تلسي داس،
سب کي سیوا کي پر عالي گئي نہ من کي پیاس.

۽ انھيءَ من جي پياس ئي عاليءَ کان اهو سڀ ڪجهه ڪرايو، جو هُن شاعريءَ جي روايتي، جديد ۽ مقبول فارمن کي ڇڏي، غير روايتي ۽ ڪلاسيڪي دوهي جي صنف کي اپنايو، ۽ ان ۾ غير معمولي فني ۽ تخليقي تجربا ڪري، ان کي مقبول بڻايو.

عالي جي دوهن جي جتي گهڻي تعريف ٿي آهي، اتي ڪجهه نقادن مٿس تنقيد ڪري، انهن تي ڪجهه اعتراض پڻ واريا آهن. سندس دوهن تي هڪ وڏو اعتراض اهو به ڪيو ويو آهي ته، اهي دوهي جون فني گهرجون پوريون نه ٿا ڪن، ۽ محض غير مردف غزل جي مطلع جهڙا آهن. اردو جي معروف شاعر قتيل شفائي چواڻي، ”عالي جي دوهن کي فن ۽ ٽيڪنڪ جي لحاظ کان ڪنهن به طور تي دوها چئي نه ٿو سگهجي، چوته اهي دوها نه، پر متفرق شعر يا غزل جا مطلع آهن “(5).

عالي جي دوهن تي ڪجهه نقادن ۽ پنهنجن همعصر شاعرن جي تنقيدن باوجود اردو ادب ۾ انهن جي پنهنجي هڪ وقعت ۽ مڃتا آهي، چو ته دوهي ۾ عالي جي ڪيل تخليقي تجربن جي نه رڳو سندس همعصرن پوئواري ڪئي آهي، پر پوءِ واري ٿهيءَ ۾ تاج سعيد کان وٺي تاب تشنه ۽ پرتو روهيله تائين

مِڙني دوهانگارن عالي جي آهنگ ۽ اسلوب کي هڪ روايت طور اپنايو ۽ اڳتي وڌايو آهي.

جمال پاني پتي پنهنجي هڪ مقالي ۾ لکي ٿو، "مان جميل الدين عاليءَ کي اردو جو پهريون دوها نگار تسليم ڪريان ٿو. پهريون دوهانگار، انهيءَ معنیٰ ۾ نه، ته هن کان پهريان اردو ۾ ڪنهن دوها لکيا ئي نه آهن. يقينن عالي کان پهريان اردو ۾ دوها لکيا ويا آهن، پر اهي گهڻو ڪري پنهنجي موضوع، مضمون، بحر، ٽيڪنڪ، لب و لهجي، ٻولي، مزاج ۽ طرزِ احساس جي لحاظ کان هندي دوهي جي روايت سان مطابقت ۽ قرابت رکندڙ محسوس ٿين ٿا....اردو ۾ دوهي جي صنف توڙي جو عالي کان اڳي به موجود هئي، پر اها اردو ۾ نه صرف رائج ۽ مقبول عاليءَ جي بدولت ٿي آهي، پر هُن جي ڪوشش سان ئي ان پهريون ڀيرو هندي دوهي کان الڳ ٿي، اردو ۾ پنهنجي هڪ ڌار شناخت ۽ حيثيت حاصل ڪئي آهي "(6).

جميل الدين هڪ ئي وقت جهڙيءَ ريت عملي زندگيءَ ۾ وڏن عهدن ۽ رُتبن تي فائز رهيو، ساڳي وقت هو پنهنجي اندر ۾ هڪ من موجي ۽ سيلاني ماڻهو به هو. هُن ڪنهن وقت ۾ نظير اڪبر آباديءَ وانگر بنجارو بڻجي، ڪيترن ماڳن ۽ مڪانن جا سير ۽ سفر به ڪيا ۽ ان سيلاني دوران ئي هن ۾ دوها سِرجڻ جو شوق جاڳيو. هو پنهنجي هڪ مضمون ۾ ان حوالي سان لکي ٿو،"مغربي يو پي جي سير سياحت دوران خانه بدوش نارين جي ناچ گاني کان متاثر ٿي، مون دوها لکڻ شروع ڪيا "(7).

علمي ۽ ادبي لحاظ کان، خاص طرح اردو دوهي جي حوالي سان، عالي ادبي حلقن ۾ وڏي محبت ۽ مڃتا ماڻي آهي. عرش صديقي پنهنجي دوهن جي مجموعي، 'ڪملي ميں بارات '۾، عالي جي حوالي سان لکي ٿو، "جميل الدين عاليءَ پاڪستان ۾ ئي نه، پر پوري برصغير ۾ دوهي کي هڪ نئين

زندگي عطا ڪئي.... ۽ ان کي نئين سِر اُڀاري اهڙي رفعت بخشي، جو اهو سڄي ملڪ ۾ هڪ مقبول شعري صنف طور ڄاتو سڃاتو وڃي ٿو“(8).

توڙي جو عالي اردو شاعريءَ جي ٻين صنفن خاص ڪري غزل ۾ پڻ سٺي ۽ ذڪر جوڳي طبع آزمائي ڪئي آهي، پر دوهو هن جي شاعراڻي شناخت سان گڏوگڏ سندس ذات ۽ زندگيءَ جي اهم حوالي جي حيثيت رکي ٿو، ڇو ته هو پنهنجو پاڻ کي صحيح ۽ سرل نموني سان فقط دوهي ۾ ئي اظهاري سگهيو آهي، انهيءَ ڪري هڪ لحاظ سان هن جا دوها هُن جي آپ بيتي به آهن.

کس کو خبر یہ ھنس مکھ عالي، کیا کیا چھپ کر روئے،

جیسا ساتھي من ڈھونڈے تھا، ویسا ملا نہ کوئے.

جميل الدين عاليءَ جي دوهي جي حوالي سان نقادن جي هڪ راءِ اها به آهي ته، هُن اردو دوهي کي نج نبار پنهنجو اسلوب ۽ احساس عطا ڪيو آهي. اردو دوهي ۾، هُن نه ڪنهن هندي دوها نگار جي اهل ڪئي آهي، نه ئي هندي ٻوليءَ جو روايتي لب و لهجو اَپنايو آهي، پر دوهي ۾ هو پنهنجو نج نبار فن، تخليقي انداز، اسلوب، ٻولي ۽ اَڇوتو احساساتي جهان ساڻ کڻي آيو آهي، جيڪو موهيندڙ ۽ اثرائتو به آهي ته، عصري تقاضائن جو پورائو ڪندڙ ۽ فطري به محسوس ٿئي ٿو. هن جي دوهن ۾ هن جي ذات ۽ زندگيءَ جي رنگن سان گڏ سندس دور ۽ حالتن جو عڪس ۽ احساس به چٽو نظر اچي ٿو.

بن کنگن، بن چوڑي باہیں، کُندن جیسا رنگ،

من میں کیا کیا آتي ھے، جب ھم ھوں تیرے سنگ.

**

چاند اُڑا کر سب هيں مگن، پر سوچ ميں هيں کچھ لوگ،
يه دهرتي کا مان برهائے يا دهرتي کے روگ.

**

مورکھ! اب بهي آنکهيں کهول، اور ديکھ سمے کے کهيل،
ٹوٹ رهي هے، سوکھ رهي هے، ظلم کي اک اک بيل.

عاليءَ جي مٿين دوهن ۾ نه رڳو سندس دلي ڪيفيتن جا جيئرا جاڳندا رنگ ۽ ترنگ ملن ٿا، پر انهن ۾ سندس دور جي معروضي حالتن جو عڪس ۽ احساس پڻ چِٽو نظر اچي ٿو.

عالي گهڻ مطالعاتي ۽ گهڻ مشاهداتي شاعر هو. هن جي شاعريءَ ۾ هن جي ذاتي تجربن ۽ مشاهدن جي گهري اُپٽار ۽ عڪسيت سان گڏوگڏ سندس شاعريءَ ۾ جهجهي مطالعي جي جهلڪ پڻ چڱيءَ پر پَسي سگهجي ٿي. هو ڪيترن ئي ڪلاسيڪل ۽ ٻين جديد شاعرن کان متاثر هجڻ کان علاوه شاهه لطيف جي فڪر ۽ فلسفي کان پڻ گهڻو مرغوب ۽ متاثر محسوس ٿئي ٿو، تڏهن ئي وڏي عقيدت، پيار ۽ پاٻوهه سان چوي ٿو:

شاه لطيف تمهارے در پر کيا کيا سُر لهرائيں،
عالي جيسے من ميلے بهي، کُندن هو کر جائيں.

جميل الدين عاليءَ جي دوهن ۾ فڪري ۽ موضوعاتي وسعت کان علاوه موسيقيءَ جو پڻ پنهنجو رنگ ۽ رچاءُ آهي.

چهم چهم چهم چهم کرنيں برسيں، پون پکهاوج تهاپ،
تم هي کهو اب ايسے سمے ميں، کيا پُن هے کيا پاپ.

**

چھنن چھنن چھنن چھنن چھنن چھن گھنگھرو جیسي باج،
چال دکھائے کویتا راني دھن سوچے کویراج.

مجموعي طور عالي جو دوھو زندگي جي رعنائين ۽ رنگينين کي پيش ڪرڻ سان گڏوگڏ سندس حيات جي تلخ ۽ تُرش حقيقتن جي ڀرپور عڪاسي به ڪري ٿو، انهيءَ ڪري هن جي دوهن مان هن جي آپ بيتيءَ سان گڏ جڳ بيتيءَ جي ڇِٽي جهلڪ پڻ ملي ٿي.

عاليءَ کان پوءِ اردو دوهي ۾ الياس عشقي (25 ڊسمبر 1922ع) جو پنهنجو هڪ الڳ حوالو ۽ انفرادي مقام آهي. هن جي هڪ هزار دوهن تي مشتمل ڇپيل ڪتاب 'دوها هزاري' ادبي حلقن ۾ سٺي مڃتا ماڻي آهي. دوهي جي حوالي سان هن جو شمار استاد شاعرن ۾ ٿئي ٿو، ڇو ته هڪ طرف هو دوهي جي مِڙني فني نزاڪتن ۽ نفاستن جو وڏو ڄاڻو آهي ته، ٻي طرف هن فڪري حوالي سان پڻ دوهي ۾ خيالن ۽ احساسن جي هڪ وڏي دنيا سمائي آهي. هن جي دوهي ۾ ٻئي خوبيون، هندي دوهي جي ٻوليءَ جي نرملتا ۽ صوفياڻو سڀاءُ به ملي ٿو ته، اردو دوهي جي نغمگي، موضوعاتي وسعت ۽ احساس جي فطري حُسناڪي ۽ حقيقت نگاري به نظر اچي ٿي. هن خيال ۽ تخيل کي، جنهن تخليقي انداز ۽ فنڪاراڻي نموني سان پنهنجن دوهن ۾ اظهاريو آهي، اهو قابلِ داد آهي.

کھلي ہوئي آنکھیں ترے سپنے تجھے دکھائیں،
کیا کیا بیتے رت جگے آنکھوں میں پھر جائیں.

**

پاؤں نہیں رکاب میں هاتھوں نہیں لغام،
جانے گھوڑا عمر کا کس جا کرے قیام!

**

بیچ کھڑي دیوار سے سوچ نہیں رک پائے،
پھولوں کو چاهے روک لو خوشبو آئے جائے.

**

قدم قدم په کامني، ناگن سي بل کھائے،
اس کي زلفوں کا ڈسا جیتے جي مر جائے.

الیاس عشقي هڪ ئي وقت نه رڳو گهڻن ٻولين جهڙوڪ: سنڌي، هندي، اردو، پنجابي، سرائڪي، هندڪو، پشتو، عربي، انگريزي وغيره تي عبور رکندڙ شاعر آهي، پر هن جي مطالعي، مشاهدي ۽ تجربن جو ڪئنواس پڻ ايترو ئي ڪشادو آهي، انهيءَ ڪري هن جي دوهن ۾، خاص ڪري ڪبير ۽ ڪجهه ٻين سنت ۽ صوفي شاعرن جا اثر نمايان نظر اچن ٿا. نموني طور سندس چند دوها هيٺ ڏجن ٿا.

ماٹي اور کمھار کي، بات نه سمجھے کوئے،
پاؤں نه روندے جب تلک، هاتھ سے کچھ نه هوئے.

**

آنکھ سے دیکھے جوهري، ناپ کرے نا تول،
هیرا اپني چمک سے، آپ بتائے مول.

**

رھے نہیں وہ دھوم تھي جن کي چاروں دانگ،
عشقي بیچ بجار میں خیر سبھي کي مانگ.

**

اوروں کو کیا لوٹنا، ھاتھ کچھ نہ آئے،
اپنا آپ لٹائے جو، وھي سخي کھلائے.

پاڪستاني دوھا نگارن ۾ خواجه دل، جميل الدين عالي ۽ عشقيءَ کان پوءِ جنهن شاعر جو نالو بنا ڪنهن جڳهڪ جي ڪٽي سگهجي ٿو، اهو طاهر سعيد هارون آهي. هو پيشي جي لحاظ کان هڪ ڊاڪٽر آهي، پر طبع ۽ مزاج جي لحاظ سان هڪ حساس، سيبتو ۽ سگهارو شاعر آهي. هو ڊاڪٽر جي حيثيت سان ماڻهن جي جسماني دردن جو علاج ڪندو آهي ۽ شاعر جي حيثيت سان انهن جي روحاني روڳن ۽ فڪري بي چينين کي پنهنجي شاعريءَ ذريعي آنند ۽ چين آچيندو آهي.

ڊاڪٽر طاهر جا ڇهه شعري مجموعا ڇپجي چڪا آهن، جن مان سندس ٽي ڳٽڪا ’من موج‘، ’نيلا چندرما ‘۽ ’پريت ساگر ‘دوها شاعري تي مشتمل آهن، جنهن مان دوهي سان سندس اُنس ۽ عشق جو اندازو چڱيءَ پر لڳائي سگهجي ٿو. هن جي دوهن ۾ نه صرف لهجي جي شائستگي ۽ اظهار جي نرملتا ملي ٿي، پر ان ۾ اظهار جو رومانوي انداز پڻ موهيندڙ ۽ متاثر ڪندڙ آهي.

جنم جنم کا ساتھ ھے اپنا منزل اپني سانجھي،
تو ھے میري نیا گوري میں ھوں تیرا مانجھي.

**

میں ھوں ایک البیلا راھي الھڑ تو ھے نار،
آؤ دونوں ساتھ چلیں ھم نیل گگن کے پار.

**

موسم آيا پيار کا، نگري نگري شور،

من بگيا ميں نرتکي، بَن ماں ناچے مور.

طاهر سعيد جي دوهن جي هڪ خوبي اها آهي ته، اهي عام فهم ۽ تاثراتي آهن. انهن ۾ فن جي حُسناڪي به آهي ته، فڪر جي تازگي به. مثال وري اردو – هندي ٻوليءَ جي آميزش سان طاهر انهن ۾ جيڪا دلڪشي پيدا ڪيا آهي، اها سچ ته منفرد ۽ موهيندڙ لڳي ٿي. هُن جي دوهن ۾ صوفياڻو ۽ اصلاحي رنگ به ملي ٿو، جيڪو ڪنهن روايتي ناصح ۽ مبلغ جي پرچار وانگر نه آهي، پر مفڪراڻو، مدبراڻو ۽ لوڪ ڏاهپ ۽ سماجي صداقتن جي احساس سان معمور آهي.

بن چندا نا چاندني، بن سورج نا دهوپ،

بن وديا نا روشني، بن جوبن نا روپ.

**

پاپي تن کي ميل تو، گنگا ميں دهل جائے،

پاپي من کي اوکلي، جيون بهر تڑپائے.

مجموعي طرح ڊاڪٽر طاهر سعيد جو دوهو فني تجربن ۽ تخليقي حُسناڪين سان ٽمٽار آهي. ان ۾ موضوعن جي تنوع ۽ احساس جي تازگي سان گڏوگڏ جماليات جو وڏو جهان موجود ملي ٿو. حقيقت ۾ هُن جو دوهو ڪلاسيڪ ۽ جدت جو حسين سنگم آهي، جنهن جي پوئواري نه رڳو سندس ڪيترن همعصر شاعرن ڪئي آهي، پر انيڪ جديد اردو دوها نگارن سندس دڳ کي سرهائيءَ سان اَپنائي، دوهي جي سفر کي جاري رکيو آهي.

روايتي طرح دوهي جا موضوع محبت، وفا، بيوفائي، وصل، فراق، تصوف، فطرت جون حيرتون، حُسناڪيون وغيره هوندا آهن، پر جڏهن رضيه اسماعيل جي دوهن جو اڀياس ڪجي ٿو، تڏهن اُنهن ۾ مذڪوره موضوعن سان

گڏ زندگيءَ جي ٻين انيڪ اَڇوتي رنگن ۽ رعنائين جو روح معجزن ملي ٿو. رضيه شاعريءَ ۾ ماهيا، غزلَ ۽ نثري نظمَ سِرجڻ کان علاوه افسانه، ترجما، ترتيب ۽ تاليف جا ڪيئي ڪم پڻ ڪيا آهن، پر هُن جو دوهن تي مشتمل هڪ مجموعو ’خوشبو اڑتي پهرے‘ شايع ٿيل آهي، جنهن ۾ هُن دوهي جي مختصر هئيت ۾، پنهنجن سوچن، صداقتن ۽ ڪيفيتي حُسناڪين جو سمنڊ سمائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. هوءَ پنهنجن دوهن ۾، وصل ۽ وصال جي احساسن کي جنهن حقيقي ۽ حُسناڪ انداز سان پِروئي ۽ پيش ڪري ٿي، اهو يقينن موهيندڙ آهي.

کاجل، ٹیکا، مهندي، پائل سب هي شور مچائیں،
ياد کریں بچھڑے پیتم کو، هر دم اسے بُلائیں.

**

دهيمي دهيمي پریم کي اگني کیسے من کو جلائے،
دل کے پیتم اپني بهاشا کوئي سمجھ نه پائے.

**

بستي بستي قريه قريه دهواں اُڑاتي پهرتي هو،
کس کي ديد کي آس لگائے آشک بہاتي پهرتي هو.

پر هُن جي دوهن ۾ صوفياڻي رمزيت، آشوبِ آگهي ۽ روحِ عصر سان زندگي جي هڪ اهڙي عجيب ۽ انوکي رشتي جي جوڙ ملي ٿي، جيڪا احساساتي ۽ فڪري طرح نه صرف ماڻهوءَ کي پنهنجو پاڻ سان آشنا ڪري ٿي، پر پنهنجي سماجي سچائين ۽ معروضي حالتن سان مُنهن مقابل ڪري، کيس دنيا ۽ زندگيءَ جي صداقتن جا حقيقي سبق پڻ سُڻائي ۽ سمجهائي ٿي.

عقل کے اندهو! کیوں کهتے هو، يه تيرا يه ميرا،
کون سدا جگ میں رهے گا، دنیا رین بسیرا.

**

جوگي والا پهيرا سب کا، جگ تيرا نه ميرا،
من ميں پيار کي جوت جگا لو، جس ميں گهور اندهيرا،
**

جگ کي ريت نرالي بابا، هم کو سمجھ نه آئے،
جو دُکهيوں کي کرے هے چنتا، وه روگي کهلائے.
**

مندر جاؤ، مسجد جاؤ، رب تو ايک هے بهائي،
وه هي احد، وه هي واحد، دوئي کاهے بنائي.

رضيا اسماعيل جي دوهن ۾ ٻوليءَ ۽ اظهار جون خوبيون ۽ خوبصورتيون ته پنهنجن مِڙني نفاستن ۽ نزاڪتن سان موجود ملن ٿيون، پر منهنجي نظر ۾ هُن جي دوهن جي خاص خصوصيت اها آهي ته، اُنهن ۾ موضوعن جي وسعت کان علاوه فڪر، فن، تخيل ۽ احساس جي وڏي گهرائي سمايل آهي.

هُن جي دوهن ۾ فطرت جي موهيندڙ مظهرن جي عڪاسي ۽ مختلف انساني ڪيفيتن جي اُپٽار سان گڏوگڏ جيڪا پنهنجي خدا سان حُجت، ويجهڙائي، بي تڪلفي ۽ شڪوه شڪايت ملي ٿي، اُها سچ ته، نه رڳو گهڻ رُخي معنويت رکندڙ ۽ فڪري طرح متاثر ڪندڙ آهي، پر دوهي ۾ سندس انفراديت جي هڪ نئين حوالي کي پڻ پيش ڪري ٿي. دوهي جي ٻولي نرمل، نفيس ۽ گهڻو ڪري مِٺاس ڀري هوندي آهي ۽ اُن جا موضوع توڙي جو ڪي خاص ۽ محدود ڪونه آهن، پر اڪثر ڪري رومان، تصوف، فطرت ۽ انسان جون داخلي ڪيفيتون اُن جو مرغوب ۽ محبوب موضوع رهيون آهن. اردو دوهي ۾، نعتيه ۽ حمديه اظهار ته ڪيترن ئي شاعرن وٽ ملي ٿو، پر هِن کان پهريان ههڙي انداز، لهجي، جرئت، ڪرائي، سرمستي ۽ فڪري گهرائي سان ٿمرثار دوها مون کي مطالعي لاءِ شايد ئي ڪي ٿورا مليا هجن، جن ۾ فڪري گهرائي ۽ احساساتي نواڻ به آهي ته، 'شڪوه 'جي نفاست، نرملتا ۽ سبق آموز حقيقت نگاري به نظر اچي ٿي.

پی کے خون غریبوں کا اب لوگ بنے دھن وان،
حال غریب کا کوئي نہ پوچھے، کہاں ھے تو بھگوان؟
**

تیري عبادت کریں فرشتے، اور انہیں کیا کام،
سارے کام تو ھم کو سونپے، پھر بھي ھم بدنام!
**

جنت میں جانے کي کیا کیا شرطیں رکھ دیں،
اوپر سے ابلیس کي باگیں کتني ڈھیلي کر دیں!
**

جنت اور جھنم کي چنتا، ھے مجھ کو گھیرے،
بند کرو یہ ناٹک سائیں، ھم بندے ھیں تیرے.
**

ھم کو بُلائو کعبے میں، اور بھید نہ کوئي کھولو،
موسی جب بھي طور پہ آئے، بڑے رسان سے بولو.
**

نرک سورگ کا چکر کیا ھے، ھم کچھ ناھیں جانیں،
ماں سے بڑھ کر تیري محبت ھم بس یہ ھي مانیں (9).

رضیا اسماعیل جا دوھا پنھنجي فني سٿاءَ توڙي فڪري ۽ احساساتي اظھار ۾ نہ فقط ڀرپور ۽ تاثراتي آھن پر اھي ڪلاسيڪ ۽ جدت جو حسين سنگم پڻ آھن جن ۾ قلبي ڪيفيتن جي تازگيءَ سان گڏ فڪري احساس جو نرالو ساءُ ۽ سڪون ملي ٿو.

ساڳيءَ ريت ثروت ظفر جي دوهن ۾ پڻ پنهنجي هڪ نرالي دلڪشي آهي. هُن جي دوهن تي توڙي جو جميل الدين عاليءَ جي اسلوب ۽ احساس جو اثر محسوس ٿئي ٿو، پر هُن جي منفرد لفظي چونڊ، تخيل، تصور ۽ خيال جي گهرائي متاثر ڪندڙ آهي. هُن جي دوهن ۾ ٻولي جو مِٺاس، بيان جي سادگي ۽ فطرت پسندي جَجهي ملي ٿي، اُنهيءَ ڪري ئي هُن جي شاعريءَ ۾، زندگيءَ جي ڏکن سُکن سان گڏ فطرت جا منظر ۽ مظهر پڻ وڏيڪ نظر اچن ٿا. شايد اُن تخليقي جوهر ئي کيس دوها نگاريءَ طرف راغب ڪيو هجي. يقينن اُن جا محرڪ ڪي ٻيا به هوندا، پر دوهي ۽ گيت جي صنفن جو اُن وقت تائين حق ادا نه ٿو ڪري سگهجي، جيستائين ڪنهن به شاعر جو من فطرت جي نزاڪتن، جمالياتي حُسناڪين ۽ رنگينين سان مالامال نه هوندو ۽ ثروت ظفر ۾، سچ ته اُهي سموريون خوبيون موجود آهن.

ثروت جي دوهن تي راءِ ڏيندي، ڪتاب جي پيش لفظ ۾، ڊاڪٽر شارب لکي ٿو، ”ثروت ظفر جا دوها پڙهي، گهر جي آڳر ۾ مَهڪندڙ گلن جو احساس ٿئي ٿو. هُن پنهنجن دوهن ۾ زندگي ۽ اُن سان وابسته ڪيترن ئي دنياوي نازڪ رشتن ۽ روحاني ڪردارن، جهڙوڪ: 'پِيا، گُوري، ساجن، شملي وارو بابل ۽ مولا سائين 'جو ذڪر انتهائي موهيندڙ انداز ۾ ڪيو آهي. سندس دوهن جي وڏي خصوصيت اها آهي ته، ڪٿي به انهن ۾ تصنع نه آهي. انهن ۾ تمام گهڻي سادگيءَ سان، ذات ۽ ڪائنات جي گوناگونين کي پيش ڪرڻ جي ڀرپور ڪوشش ڪئي وئي آهي “(10).

ثروت جا دوها دل ۽ دنيا جي سچائين جو عڪس پَسائڻ کان علاوه سندس ذات ۽ زندگيءَ جي تجربن، مشاهدن، فڪر ۽ فلسفي جو نچوڙ آهن، اُنهيءَ ڪري اُنهن ۾، پنهنجي هڪ نرالي نفاست، نِرملتا، رَسُ ۽ رنگيني سان گڏ صوفياڻي رمزيت پڻ آهي، جيڪا پڙهندڙ توڙي ٻُڌندڙ تي پنهنجا ڀرپور اثر ڇڏي ٿي.

چار دشائيں تورا اُجالا، تورے نام کي باس،
من مندر ميں تو رهتا هے، شهہ رگ کے بهي پاس.

**

الکهہ نرجن ذات هے توري، بدهي ميں نه آئے،
جو بهي تجهہ کو ڈهونڈ لے مولا، وه خود هي کهوجائے.
(دوها جل، ص34)

دوهن جي هڪ وڏي خوبي اها به هوندي آهي ته، انهن جو لهجو ۽ اظهار گهڻو ڪري نِسواني هوندو آهي، جنهن ڪري شاعريءَ جي ٻين صنفن جي نسبت انهن ۾ وڌيڪ نفاست، مِٺاس ۽ نرملتا محسوس ٿيندي آهي. ثروت جي دوهن ۾ پڻ نسوانيت جو عنصر زيادهه ملي ٿو.

آ جا پيا ميں تيري خاطر، روپ سروپ سجائوں،
تُلسي تيرے آنگن کي، ميں گهر تيرا مهکائوں.
(ص55)

**

بالي، پته، کنگن، گجرا، صندل اور سندور،
سارے هار سنگهار ادهورے، جب پريتم هوں دور.
(ص59)

**

رجني کالي رم جهم برکها من ميں آگ لگائيں،
نيناں مورے ساون بهادوں چهم چهم نير بهائيں.
(دوها جل، ص66)

جديد اردو شاعري، خاص ڪري دوهي جي حوالي سان، اُن ۾ جيڪا احساس جي نفاست، خيال جي جدت، وجداني سرمستي ۽ اظهار جي بي ساختگي ملي ٿي، تنهن کي پَسي ۽ پروڙي، سچ ته جديد اردو شاعري تي پيار اچي وڃي ٿو، جيڪا گهڻو ڪري سَگهي تخيل تي اِنحصار ۽ لفظن جي ريشمي چار مان نڪري، عقل، فهم، ادراڪ، خيال، فڪر، معروضي حالتن، زندگيءَ جي سچائين ۽ پنهنجي تهذيبي ۽ ڪلاسيڪي روايتن جي روح کي پنهنجي اظهار ۽ بيان ۾ سمائي، نه رڳو اُڀري سامهون آئي آهي، پر ان پنهنجي سَڌ ۽ پَڙاڏي سان ڪيئي دِليون نرمايون ۽ گرمايون به آهن.

حوالا

اسماعيل، رضيه، (2016): خوشبو اُڙتي پهرے، بُک هوم، لاهور

پاني پتي، جمال، (1994): ادب اور رواي ‘،المدثر اکيدمي، کراچي، ،ص74

ايضا،ص113.

ايضا، ص71.

سنڌي، ميمڻ، عبدالمجيد، ڊاڪٽر، (2002): بيت، سٽاءُ ۽ اوس“، مهراڻ اڪيڊمي، شڪارپور، ص45.

جميل الدين عالي کا مضمون، ميں اور ميرا فن، مطبوعه ’شعور‘، حيدرآباد، سنده، شماره ـ 43

حسرت، چراغ حسن، (پيش لفظ): پيت کي ريت، خواجه دل محمد، ص14

ظهير، کنول، (2005): پاکستان ميں اردو دوهي کي روايت، انجمن ترقي اردو، کراچي ص125

ظفر، ثروت، (2007): ’دوها جل‘، جونا گڑھ پبليکيشنز، کراچي، ص12.

صديقي، عرش، پاکستان ميں اردو دوهے کا ارتقا اور کملي ميں بارات، ص17، 18